

**AMEA Naxçıvan Bölməsi Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya
Institutunun Elmi Şurasının 14 fevral 2008-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa
məsləhət görülmüşdür (protokol № 2).**

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2008, №1

İZVESTIY NAXÇIVANSKOQO OTDELENIY NACIONALNOY AKADEMII NAUK AZERBAJDZANA
Seriya obshchestvennykh i qumanitarnyx nauk, 2008, №1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2008, №1

SARA HACIYEVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi

NAXÇIVANIN DAŞYONMA MƏRKƏZLƏRİ HAQQINDA

Zəngin daş yataqlarına malik olan Naxçıvan ərazisinin sakinləri bir sıra yaşayış məskənlərində daşyonma mərkəzi yaratmış və bu mərkəzlərdə bacarıqla fəaliyyət göstərmişlər. Daşyonma mərkəzlərində bölgənin daş ehtiyatlarından xammal mənbəyi kimi istifadə edən sənətkarlar yaşadıkları dövrdə sonralar saxtalaşdırılması mümkün olmayan çoxlu abidələr yaratmış və gələcək nəsillərə yadigar qoymuşlar. Hələ qədim zamanlardan ibtidai insanlar həyatlarında mühüm rol oynayan daşı ən qədim və təbii nemət kimi ilahiləşdirmiş və müqəddəs hesab etmişlər. Uzaq keçmişlərdə daşdan düzəldilmiş məzar abidələri də bu məqsədlə edilmişdir (9, s. 7).

A.Mustafayev (6, s. 3-5), Ə.Novruzlu (8, s. 292-301), A.Məmmədov (3, s. 39, 41, 73), F.Səfərli (10, s. 24-25) öz tədqiqatlarında Azərbaycanda, o cümlədən də qədim Naxçıvan bölgəsində daşyonma sənətinin tarixi, keçdiyi inkişaf yolu haqqında maraqlı məlumatlar vermişlər. Orta əsrlər zamanı Naxçıvan ərazisində daşyonma sənətinin inkişaf etməsi və daha da təkmilləşməsi bölgədə bir sıra daş karxanalarının, daşyonma mərkəzlərinin, sənətkar səxlərinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Bu mərkəzlərdə Naxçıvan ərazisinin zəngin daş yataqlarında olan bir çox daş növündən istifadə edilmişdir. Xüsusən çay daşı, dağ daşı, tuf, mərmər və s. kimi möhkəmliyi və gözə çarpanlığı ilə fərqlənən, həmçinin, memarlıq üçün böyük əhəmiyyət daşıyan daşlardan peşəkar sənət adamları mühüm sənət əsərləri yaratmışlar.

Daşyonma mərkəzləri Naxçıvanın bir çox yaşayış məskənlərində fəaliyyət göstərmişdir. Lakin, bu mərkəzlərin çoxluq təşkil etdiyi ərazilər əsasən Ordubad və Culfa rayonları olmuşdur. Bu isə həmin bölgələrdə müxtəlif daş növlərinin zənginliyindən irəli gəlmişdir. Ordubad rayonunun Biləv kənd sakinii Əsədov Əsəd Kərəm oğlunun (1925-ci ildə anadan olmuşdur) verdiyi məlumata görə, Biləv kəndinin yaxınlığında, Yalqızıq

deyilən yerdə, «Gümüş ağılı», «Mahmud ağılı» adı ilə tanınan ərazidə daşyonma mərkəzləri fəaliyyət göstərmişdir. Həmçinin, bu ərazidə Qarovulxana, Arpaçuxuru, Südyolu adlandırılan bölgədə də daşyonma mərkəzlərinin fəaliyyət göstərməsi haqqında məlumatlar vardır. Rayonun Tivi kənd sakini Qurbanov Nağı Tağı oğlunun (1935-ci ildə anadan olmuşdur) verdiyi məlumata görə isə, Tivi kənd ərazisinə aid olan, lakin vaxtilə Sürcü kəndi kimi tanınan bölgədə Bəzir karxanası adı ilə tanınan daşyonma mərkəzi fəaliyyət göstərmişdir. Bu mərkəzdə istehsal olunan məhsullar üçün daş xammalı ən çox Qalxana dağından kəsilərək gətirilmiş.

Daşyonma mərkəzlərinin Culfa şəhəri və ona yaxın kəndlərdə də fəaliyyət göstərməsi haqqında maraqlı bilgiler mövcuddur. Ayrılan araşdırmalar göstərir ki, Culfa rayonunun şimal-şərqində Darıdağ mineral su mənbəyinin yaxınlığında, təqribən 2 km aralı, yolun sağ tərəfində daşyonma mərkəzi fəaliyyət göstərmişdir. Ərazidə olan böyük daş cəhətləri burada qədim zamanlardan daşyonma sənətinin inkişafı üçün zəmin yaratmışdır. Təbii ki, bu daşlar dağın üstündə kəsilmiş və yonulub, hamarlanaraq müxtəlif ölçüyə və formaya salınmışdır. Burada əsasən sarımtıl və qırmızımtıl rəngli daş növündən istifadə edilmişdir. Mərkəz hazırda fəaliyyət göstərməyə də orada indi də iş prosesində sıradan çıxmış və yaxud da keyfiyyəti ustaları təmin etmədiyindən işi yarımcıq qalmış çoxlu dəyirman daşları, sənəduqə tipli qəbirüstü xatirə abidələri qalmışdır.

Ərazidə dəyirman daşlarının və sənəduqlərin kəsilib çıxarıldığı yer aydın görünür. Burada olan daşlardan qoç abidələrinin düzəldilməsi üçün də istifadə edilmişdir. Qeyd etdiyimiz daş karxanasında sənəduqə və qoç heykəlli məzar daşlarının formasında kəsilmiş, lakin tam yonulub düzəldilməmiş, işi yarımcıq qalmış daşlar vardır.

Xatirə tipli abidələrin tədqiqi ilə ardıcıl surətdə məşğul olan F.Səfərlilə qeyd edir ki, Culfa ərazisində bədii daşyonma sənəti üzrə mərkəzlərin olması, burada olan xatirə tipli məzar daşlarının düzəldilməsi, daş növünün oxşarlığı və əlamətləri ilə də təsdiq olunur. Tədqiqatçı-alim fikrini 1836-cı ilə aid bir mənbə ilə tamamilə əsaslandıraraq göstərir ki, Culfa ərazisində daşyonma-daş üzərində işləmə sənəti üzrə mərkəz olmuş və orada Darıdağ daşından dəyirman daşları, qəbirüstü xatirə abidələri hazırlanmışdır (11, s. 96).

Ayrılan tədqiqatlardan və orada əldə olunmuş maddi-mədəniyyət nümunələrindən aydınlaşdırmaq olar ki, burada fəaliyyət göstərən daşyonma mərkəzləri orta əsrlər dövründən fəaliyyət göstərmişdir. Bu ərazidə əldə etdiyimiz orta əsrlər dövrünə aid şirli keramika məmulatı da imkan verir ki, daş karxanasının orta əsrlər dövründən fəaliyyət göstərdiyini söyləyək.

Orta əsrlər zamanı Azərbaycanın bir çox bölgələrində, o cümlədən də Naxçıvan ərazisində daşyonma mərkəzlərinin fəaliyyət göstərməsini qeyd edən etnoqraf-alim Məhəmməd Həsən Vəlili (Baharlı) Naxçıvan qəza-

sında və Culfa şəhəri ətrafında daşyonma mərkəzlərinin mövcudluğu haqqında məlumatlar verir (5, s. 148).

Toplanmış materiallara görə Culfa rayonundakı Daşkəsən düzündə və rayonun Kırna kəndində «Səfərvləri» deyilən yerdə daşyonma mərkəzi fəaliyyət göstərmişdir. Kırna kənd qəbristanlığında həliyədə mövcud olan 20-yə yaxın sənəduqə, 10 ədəd daşdan hazırlanmış qoç heykəli formasında məzar daşları da sözsüz ki, kənddə olan daşyonma mərkəzində düzəldilmişdir.

Tədqiqatçılar nəinki Ordubad və Culfa rayonları kimi ərazicə böyük olan rayonlarda, həmçinin, Naxçıvan ərazisinin digər bölgələrində də daş karxanalarının fəaliyyəti haqqında məlumat verirlər. Etnoqraf-alim Q.Qadirzadə topladığı materiallara əsasən qeyd edir ki, Babək rayonunun Aşağı Buzqov kəndində daş karxanası mövcud olmuşdur. Bu ərazidə mövcud olan daş qoç və qoyun fiqurlarının, dəyirman daşlarının mövcud olması keçmişdə bölgədə daş işləmə sənətinin yüksək inkişaf səviyyəsində olmasından xəbər verir (2, s. 93).

Sədərək rayonunun şimal-qərbində, Kərki kəndi yaxınlığında Bəzixana adı ilə tanınan daş üzərində işləmə mərkəzi vardır. Tədqiqatçılar bu mərkəzin orta əsrlərə aid olduğunu qeyd edirlər. 1960-cı illərdə burada yerin altından dəyirman daşı formasında düzəldilmiş nəhəng zəyəvək daşı tapılmışdır. Bu daşdan müxtəlif bitkilərin, xüsusilə, zəyəvəyin yağının çıxarılması üçün istifadə edilmişdir (7, s. 87).

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Naxçıvan ərazisinin bir çox yerlərində daşyonma mərkəzlərinin fəaliyyət göstərməsi haqqında da məlumatlar vardır. Bu faktları müxtəlif bölgələrdə olan məzar daşları da təsdiq edir. Bu cür məzar daşlarına demək olar ki, ən çox Ordubad, Culfa, Şahbuz və Babək bölgələrində rast gəlinir. Bölgələr üzrə daşların fərqli növdə və müxtəlif rəngdə olması da diqqəti cəlb edən məsələlərdəndir.

Maraqlıdır ki, daşışləmə sənətinin istehsal prosesi bir neçə mərhələdən keçmişdir. İlk əvvəl daş abidələri düzəltmək üçün xammal əldə edilir, sonra yonulub formalaşdırılır, ən sonda isə üzərində əks olunacaq yazı və naxışlar həkk olunurmuş. Azərbaycanın daş abidələrində memarlıq bəzəyinin bir növü olan oyma naxış geniş tətbiq olunmuşdur ki, bu üsulun inkişafında əsasən ərazidəki zəngin daş ehtiyatının mövcudluğu böyük rol oynamışdır (4, s. 103).

Aparılan müşahidələr göstərir ki, Ordubad rayonu ərazisində qeydə alınmış məzar daşlarının əksəriyyəti ağ, boz, sarımtıl mərmər və adi yaşılımtıl rəngli daşlardan hazırlanmışdır. Ordubad rayonunun epigrafiq abidələrini daha geniş və hərtərəfli şəkildə tədqiq edən F.Səfərli yazır ki, yaşılımtıl rəngli daş növü bütün Ordubad rayonu üçün xarakterikdir. Rayonun əksər kəndlərində daşdan hazırlanmış bu tip başdaşılara rast gəlmək mümkündür (12, s. 51).

Culfa rayonu ərazisində günümüzədək gəlib çatan qəbirüstü abidələrin əksəriyyəti isə Ordubad bölgəsindən fərqli olaraq qırmızımtıl rəngli dağ daşından hazırlanmışdır. Bu tip orta əsr mədəniyyət abidələrinin əksəriyyəti dəyirman daşlarından, qəbirüstü daşlardan və s. ibarətdir. Qəbirlər üzərindəki abidələr yerli sənətkarlar tərəfindən mahir ustalıqla hazırlanmış ərazinin keçmiş sakinlərinin memarlıq sahəsindəki fəaliyyətlərini nümayiş etdirməklə yanaşı, həm də dəfn olunan adamın sənətini, peşə və məşğuliyyətini, dini-mifoloji dünyagörüşünü özündə əks etdirmişdir.

Daşyonan ustalar daş yonmaq üçün bir neçə mərhələdə iş aparmışlar. Daşın kəsilməsi, ilkin emalı, yonulması, hamarlanıb cilalanması və s. sənətkarların qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri olmuşdur. Daş yonan ustaların işi və nəqqaşlıq sənəti bir-biri ilə əlaqəli olmuşdur. Məlumdur ki, daşyonma sənəti Azərbaycanda da ən qədim sənət növlərindən biri olmaqla hələ Paleolit dövrü düşərgələrindən tapılmış sənət nümunələrindən bəlli olmuşdur (6, s. 3-5).

Daşyonma sənətinin izlərinə təkcə Naxçıvan ərazisində deyil, bütün türkdilli xalqlar yaşayan bölgələrdə rast gəlinmişdir. Bu sənət tarixən geniş inkişaf yolu keçmişdir. Daşışləmə sənətinin ən qədim nümunələrinə daş və qayalar üzərində rast gəlinir. Tədqiqatçı-alimlər bunun əsas səbəbini insanların məişətində daşın xüsusi rol oynaması ilə əlaqələndirirlər. T.Parlaq qeyd edir ki, petroqliflərin ən erkən örnəkləri Qərbi Türküstandan Şərqi Türküstanə qədər olan bölgədə Mezolit və Erkən Neolit dövrlərinə aid olaraq aşkar edilmişdir. Bu sənətin ilk nümunələrinə daş və qayalar üzərindəki təsvirlərdə rast gəlinmişdir. Qaya rəsmlərində ilk öncə ata-babalarımızın qorxuduqları, daha sonra isə ovladıqları heyvanların rəsmləri cızılmış və Orta Asiya heyvan üslubu və Türk miniatür sənətinin təməli qoyulmuşdur (13, s. 327-328).

Ulu əcdadlarımız ov səhnələrini, onunla bağlı magik təsəvvürlərini bu təsvirlər vasitəsilə canlandırmağa çalışmışlar. Buradan görünür ki, insanların ən qədim bədii yaradıcılıq növlərindən biri də elə daş üzərində təsvirlərin işlənməsi sənəti olmuşdur. Tarixin müxtəlif inkişaf dövrlərində tikinti işlərinin çoxalması ilə əlaqədar olaraq daşışləmə sənətinin tətbiqi istiqamətləri genişlənmişdir. Daşdan məişət əşyaları hazırlanmasında, yaşayış və müdafiə istehkamlarının inşasında geniş istifadə edilməyə başlanmışdır (6, s. 3). Əvvəlcə ilkin əmək alətləri kimi istifadə olunan daşdan, zaman keçdikcə məişət əşyası, inşaat materialı və s. kimi geniş istifadə edilmişdir.

Feodalizm dövründə isə Azərbaycanda daşyonma-daş üzərində oyma sənəti xüsusilə daha çox tərəqqi etmişdir. Azərbaycan ərazisində məhəlli xüsusyyətləri ilə fərqlənən bir sıra memarlıq məktəblərinin əmələ gəlməsi və onların çoxcəhətli səmərəli fəaliyyətləri ənənəvi daş işləmə sənətini daha da zənginləşdirmişdir. Bu cəhətdən Arran, Naxçıvan, Şirvan, Abşeron memarlıq məktəblərinin rolu daha böyük olmuşdur (1, s. 330). Daşın bədii şəkildə

yonulub müəyyən formaya salınması daşışlma sənətində vacib məsələlərdən biri olmuşdur. Bu isə müxtəlif əmək alətlərindən istifadə etməklə əldə edilmişdir.

Bədii daşyonma sənəti Azərbaycan xalqının dekorativ bədii yaradıcılığının inkişafına da yüksək təsir etmişdir. A.Mustafayev yazır ki, daşyonma sənətkarlığında əsas yerlərdən birini xatirə abidələri tutur ki, bu sənətin ilk nümunələrinin tarixi hələ İslamdan əvvəlki dövrlərə gedib çıxır (7, s. 5). Bunun üçün Azərbaycan xalqının orta əsrlər dövründən günümüzədək tarixi keçmişini özünün daş yaddaşında yaşadan və əsaslı mənbələr verən məzar daşları bütün dövrlər üçün çox qiymətli sənət əsərləridir. Bu baxımdan daş işləmə sənətində özünəməxsus yeri olan Naxçıvanın qəbirüstü xatirə abidələri də hər zaman tədqiqatçı alimlərin, səyyahların diqqətini cəlb etmişdir.

Dünyasını dəyişmiş insanların xatirəsinin əbədiləşməsi üçün daşlardan müxtəlif formada xatirə abidəsi düzəltmək, onlar üzərində gələcək nəsillərə müəyyən bilgiler vermək üçün yazı və işarələr çəkmək həm qədim, həm də orta əsrlər dövründə geniş yayılmışdır. Ərazidə olan daş əmək alətləri, xatirə abidələri, sütun altlıqları və s. vaxtilə Naxçıvan MR ərazisində daxil olan bölgələrdə fəaliyyət göstərmiş daşyonma mərkəzlərinin məhsuludur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Etnoqrafiyası. I c., Bakı: Elm, 1988, 456 s.
2. Qadircadə H.Q. Cəhriçay vadisi: m.ə. IV minillikdən günümüzədək (tarixi-etnoqrafik araşdırma). Naxçıvan: Qızıl Dağ, 2007, 160 s.
3. Məmmədov A. Qoşqarçay və Kürəkçay hövzəsinin tarixi-arxeoloji tədqiqi. Bakı: Ağrıdağ, 2000, 96 s.
4. Məmmədzadə K.M. Azərbaycanda inşaat sənəti (IV-XVI əsrlər). Bakı: Elm, 1978, 207 s.
5. Məhəmmədşəhən V. (Baharlı). Azərbaycan (tarixi, coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi öçerk). Bakı: Azərənşr, 1993, 148 s.
6. Mustafayev A.N. Obrabotka kamnə v Şirvanə. Bakı: GİM, 1986, 21 s.
7. Naxçıvan Ensiklopediyası: 2 cildə, I c., Naxçıvan, 2005, 356 s.
8. Novruzlu Ə.İ. Azərbaycanda orta əsr sənətkarlığı (XIV-XVII əsrlər). Bakı: Elm, 1997, 522 s.
9. Salamzadə Ə.R., Rzayev N.İ., Kərimov K.S., Əfəndiyev R.S., Həbibov N.D. Azərbaycan İncəsənəti. Bakı: Maarif, 1977, 212 s.
10. Səfərlı H.F. Culfa bölgəsinin epıqrafik abidələri. Bakı: Elm, 2002, 80 s.
11. Səfərlı H.F. Naxçıvan ərazisi Azərbaycanın bədii daşyonma sənəti üzrə mərkəzlərindən biri kimi / Naxçıvan MR-də İqtisadiyyat, Elm, Maarif, Ədəbiyyat və Mədəniyyətin inkişafı problemləri (məruzələrin tezisləri).

Bakı: Yurd, 1999, s. 93-96.

12. Səfərli F.Y. Ordubad rayonunun epigrafik abidələrindən (XVI-XX əsrlər) // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), 1984, № 1, s. 49-55.
13. Tahsin Parlaq. Turan yolunda Aralın sirləri. Ankara: Kariyer matbaacılıq Limited şirkəti, 2007, 526 s.

Sara Qadçıeva

O ÜENTRAX KAMNEOBROBOTKI NAXÇIVANA

V statqe izuqaötsə üentri kamneobrobotki, funküionirovavşie v srednevekovqe na territorii Naxçivana. V rezulğtate issledovaniö viovleno, çto üentri kamneobrobotki funküionirovali v raznix mestax Naxçivanskoqo reğiona, v çastnosti, v Deuljfe, Kirne, Tivi, Aşaqi Buzqove i druqix naselennix punktax. V gtix üentrax izqotovləlişğ nadqrobnie pamətniki raznix tipov, cernova i t. d.

Sara Hajiyeva

ABOUT STONE-CUTTER CENTRES OF NAKHCHIVAN

In this article the stone-cutter centres, functioning in the territory of Nakhchivan in the Middle Ages are studied. As a result of investigations it is revealed that the stone-cutter centres functioned in the different places of Nakhchivan, including Djulfa, Kirna, Tivi, Buzgov and another places. Different kind of gravestones, mill stones etc. was being prepared in these centres.

Rəyçilər: AMEA-nın müxbir üzvü, tarix e.d. H.Q.Qədirzadə, tarix e.d. H.Səfərli.

AMEA Naxçivan Bölməsi Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunun Elmi Şurasının 14 fevral 2008-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 2).